

Journal of Dutch Linguistics and Literature

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

TNTL

2015 jaargang 131

ROEL ZEMEL

De dichter en de vos: Willem en Reynaert

Abstract – In *Van den vos Reynaerde* the hero makes his appearance in a role which evokes a poetical interpretation of this romance. The fox acts as a teller of adventures, at the court he performs a story which he invented, and finally he demonstrates his art in composing a letter. In this interpretation the words of the fox are about creation and understanding of literature. So there is a connection between the author of *Van den vos Reynaerde* and its hero.

In de literatuur van de Middeleeuwen is geen tekst te vinden waarin de held zo virtuoos het woord voert als *Van den vos Reynaerde*. Deze roman werd omstreeks 1250 gedicht door een auteur die zich in het eerste vers van de proloog bekendmaakt als Willem, die *Madocke* heeft geschreven.¹ Een dichter van naam kondigt een geschrift aan dat behoort tot de ‘matière renardienne’: verhalen over dieren die zich meestal gedragen als adellijke heren in een feodale samenleving met als hoofdpersoon Renart de vos. Inherent aan het genre is dat dieren, en in het bijzonder de vos, erin optreden als mensen die spreken. De Vlaamse vos is als spreker superieur aan zijn Franse voorganger. Voor het eerste gedeelte van de plot volgt Willem *Le Plaid*, een van de oudste ‘branches’ in de cyclus *Roman de Renart*, die gaat over een proces aan het hof. Als de vos daar veroordeeld is tot de strop, vraagt hij de koning om genade en ontvangt die vrijwel meteen.² In *Van den vos Reynaerde* gebeurt iets geheel anders. Na het vonnis gaat de protagonist over tot een uitvoerige demonstratie van redekunst, met als resultaat dat hij als gunsteling van de koning van het hof mag vertrekken.

Alleen al vanwege de stijl waarin zijn schepping geschreven is, mogen wij Willem beschouwen als de grote dichter van zijn tijd. Die kwaliteit deelt hij met zijn hoofdpersoon. De held heeft de reputatie van een dichter, zoals we zullen zien aan het slot van dit artikel, en ook is hij iemand die zijn belangstelling uit voor het spreken in mooie verzen.

1 De aanroeping van een dichter

Aan het hof vertelt Reynaert over een door hem verijdelde aanslag op de koning. Hij heeft dat kunnen doen door een schat, waarmee de samenzwering gefinancierd zou worden, weg te halen en te verbergen bij een bron met de naam Kriekeputte. Nobel reageert op een voor Reynaert ongewenste manier, want hij gelooft niet in het bestaan van deze plaats:

1 Over de tekst: Nawoord in Bouwman & Besamusca 2002. In het vervolg zijn citaten ontleend aan deze editie.

2 Branche I, vs. 1379-415 (Dufournet 1985). Een andere redactie: Dufournet e.a. 2013.

2634 Kriekeputte dat ghi hier noomt,
Wanic es een gheveinsde name.

Opmerkelijk is dat de dichter Nobel een adjectief in de mond legt dat als term met de betekenis ‘gefingerd’ bekend was in de literaire kritiek. Welke moderne lezer zou niet denken aan Jacob van Maerlant, die zich laat gelden als auteur van op historie gebaseerde teksten, en romans met een fictionele inhoud afdoet als verhalen over helden die nooit hebben bestaan: ‘geveinseder namen’.³

Om de koning te overtuigen, roept de vos Cuaert als getuige op. Wat de haas over Kriekeputte te melden heeft, is een raadselachtig verslag. Hij heeft daar vele ontberingen geleden, Reynout de gewetenloze werkte er als valsemunter en daarna is de haas een relatie van vriendschap aangegaan met Rijn, die vaak zijn schoolgeld heeft betaald. Het beeld dat Cuaert van de locatie schetst, komt de vos niet goed uit, zodat hij hem onderbreekt met een aanroeping:

2675 ‘O wy’, sprac Reynaert, ‘soete Rijn,
Lieve gheselle, scone hondekijn,
Vergave God waerdi nu hier!
Ghi sout toeghen vor desen dier
Met scone rijme, waers te doene,
Dat ic noint wart so coene
Dat ic eeneghe saken dede
Daer ic den coninc mochte mede
Te mi waert belghen doen met rechte.

Reynaert stelt de door Cuaert genoemde partner voor als een mooi hondje dat fraaie verzen kan declameren: ‘met scone rijme’, weer een term uit het literaire discours.

In *The Canterbury Tales* van Geoffrey Chaucer komt een veelbesproken passage voor, waar de verteller net als Reynaert een kundig maker van verzen aanroept: ‘O Gaufred, deere maister soverayn’.⁴ Met zijn interruptie laat Reynaert horen, dat hij onderlegd is in de ‘ars poetriae’. Hij spreekt namelijk een ‘apostrophe’ uit, die Geoffroy de Vinsauf – de bij Chaucer met ‘O Gaufred’ aangeropen meester – in zijn *Poetria nova* behandelt als een procédé van ‘amplificatio’.⁵ Wat de magister leert en toelicht met uitvoerige voorbeelden, weet Reynaert op een originele wijze toe te passen. Een middel tot uitweiding gebruikt hij om Cuaert te onderbreken en iemand wiens naam hij heeft horen vallen, aan te spreken als dierbare vriend en pleitbezorger. Van Rijn maakt Reynaert een dichter, die in verzen van zijn trouw jegens de koning zou kunnen getuigen.

In het volgende wil ik verder ingaan op het thema dichterschap en aandacht besteden aan de poëtische aspecten die voor *Van den vos Reynaerde* kenmerkend zijn. Niet alleen speelt de vos voor verteller en dichter, uit zijn woorden spreekt ook een visie op literatuur. Wanneer Willem het woord aan Reynaert geeft, roept hij op tot reflectie over schepping en receptie van een dichtwerk. Wat ik wil laten

3 Zoals in zijn *Spiegel historiael* gezegd over helden als Perceval en Lancelot: Partie III, Boek V, Caput 54, vs. 51-57 (De Vries & Verwijs 1863, deel 2).

4 In *The Nun's Priest's Tale* (vs. 3347), het verhaal over vos en haas. Vgl. Brandsma 1994: 81-82.

5 Zie Tilliette 2000. Hierin hfdst. 5 over ‘amplificatio’. Over middeleeuwse ‘artes poetriae’: Murphy 2005; Copeland & Sluiter 2009: part 4.

zien, is de mogelijkheid om de roman van Willem over de vos te lezen als een poëtische tekst.⁶

2 Over Reynaert

In de eerste episode van de roman treedt de held zelf nog niet op. Plaats van handeling is het hof van koning Nobel, waar op Pinksteren een rechtsgeding begint met aanklachten wegens misdaden die de vos heeft begaan. Hierna gaat Nobel over tot een ‘conseil des barons’, wat leidt tot de gang van heer Bruun naar het kasteel van Reynaert om hem te dagvaarden.

Met deze voorstelling volgt Willem een episch model. De koning roept het hof bijeen en beraadslaagt met zijn leenmannen over actie tegen de vazal die niet verschenen is. Er is een conflict ontstaan tussen koning en vazal, zoals we dat kennen uit ‘chansons de geste’ van het type ‘epic of revolt’.⁷ Een voorbeeld is *Renaut de Montauban*, die begint met een dag aan het hof van koning Karel. Vele hoge heren zijn gekomen, maar niet Beuves d’Aigremont, die een oom is van Renaut. De koning stuurt tot twee maal toe een bode – een van hen is zijn zoon Lohier – met een bevel naar Beuves, wat voor beiden verkeerd afloopt, zoals ook gebeurt met Bruun.⁸

In *Van den vos Reynaerde* is de hoofdpersoon door de aanklachten en verdediging het onderwerp van gesprek. Een van de woordvoerders is Pancer, die getuigt van een door hem op het laatste moment verhinderde moordaanslag op Cuaert. Volgens de bever heeft Reynaert de haas in de luren gelegd met de belofte hem het credo te leren en kapelaan te maken. De leermeester had zijn leerling stevig vastgenomen: ‘Doe begonsten si overeene / Spellende ende lesen beede / Ende lude te zinghene crede’ (vs. 146-48). Het is alsof Cuaert de eerste beginselen van de spraakunst werden bijgebracht in de zangschool van Reynaert.⁹ Als Pancer langskomt, heeft de vos zijn onderricht beëindigd en de haas bij de keel gegrepen: ‘Doe vand ic daer meester Reynaerde, / Die ziere lessen hadde begheven’ (vs. 154-55). We krijgen door Pancer het profiel te zien van Reynaert als meester in de ‘ars grammatica’, al is zijn onderwijs wel heel elementair en zijn leerling een beginneling.

Van de vos als onderwijzer is opnieuw sprake in het betoog van de verdediger: ‘Doe spranc up Grinbert die das, / Die Reynaerts broedersone was’ (vs. 177-78). In het ‘chanson de geste’ speelt de familieband een uitermate belangrijke rol, wat ook hier het geval is als de neef voor zijn oom opkomt. Op verbolgen toon richt hij zich tot aanklager Ysingrijn met: ‘Verstaet, neemt miere talen goem’ (vs. 183). Met deze aanhef presenteert Grimbeert zich als een spreker die aandacht verdient. Honderd verzen is hij aan het woord om de wolf te belasteren en zijn oom in een goed daglicht te stellen, waarmee hij preludeert op de grote redevoering van Rey-

6 Wat aansluit bij onderzoek van Oudfranse romans, waarin de aandacht is gericht op de poëtische inhoud. Zie bijv. Uitti 1995: 48-58, over *Cligés* van Chrétien de Troyes.

7 Vgl. Calin 1962.

8 Een samenvatting van de inhoud in Spijker 1990: 49-53.

9 Zoals bij onderwijs in ‘grammatica’, dat begint met ‘zingen en lezen’ van liturgische teksten. Vgl. Irvine & Thomson 2005: 37-41.

naert in het tweede gedeelte van de roman.¹⁰ In zijn rede refuteert de das kort en krachtig de aanklacht over de aanslag op de haas. Die stelt niets voor: ‘Eene claghe van eere blase’ (vs. 248), immers:

249 Of (Cuaert) den credo niet wel en las,
Reynaerd, die zijn meester was,
Mochte hi sinen clerck niet blauwen?

Op inventieve wijze haakt Grimbeert in op Pancers portret van Reynaert door de aanval van de vos op de haas om te zetten in een praktijk bij het onderwijs. Een meester geeft les met de roede in de hand, een voorwerp dat vrouwe Grammatica hanteert op afbeeldingen van de ‘artes’.¹¹ Grimbeert maakt van Cuaert een slechte leerling, zodat Reynaert alle reden had hem te slaan.

Hoe welsprekend ook, het pleidooi van de das heeft niet het gewenste effect, want de haan komt met een overtuigende aanklacht van moord die Reynaert op zijn kinderen heeft begaan. Ook Canticleer is honderd verzen aan het woord, in een verslag met literaire pretenties. Zo begint hij met een ‘reverdie’ die in de epiek en in de hoofse lyriek gangbaar is: ‘Ten ingane van aprille, / Doe die winter was vergaen / Ende men siet die bloumen staen / Over al die velde groene’ (vs. 322-25). Als dichter maakt Canticleer zich evenwel een beetje belachelijk, wanneer hij het decor van de lente verbindt met trots over zijn nageslacht, dat bestond uit acht zonen en zeven dochters, voortgebracht in ‘één broedsel’; en die er mochten wezen: ‘alle vet ende staerc’ (vs. 333).

Aan de haan bracht Reynaert het nieuws, dat hij zich als kluizenaar uit de wereld had teruggetrokken om boete te doen voor zijn zonden. Canticleer geeft in de directe rede weer wat Reynaert over zijn nieuwe leefwijze heeft verteld (vs. 375-85): de haan hoefde niet meer voor de vos beducht te zijn, want deze heeft – zoals het voor een heremiet hoort – het eten van vlees afgezworen. Reynaert is oud geworden, en daarom moet hij zich om zijn zieleheil bekommeren met het opzeggen van getijden. In *Van den vos Reynaerde* voert Willem zijn held voor het eerst sprekend op bij monde van Canticleer, ter illustratie van hoe hij te werk gaat om een ander te verschalken. De vos dicht zich een levenswijze toe met woorden die zijn gesprekspartner met desastreuze gevolgen opvat als waarheid. Wat Reynaert aan de haan vertelt, lijkt op de laatste fase in het leven van een epische held. In het ‘chanson de geste’ komen namelijk protagonisten voor die een loopbaan van strijd in de wereld opgeven en kiezen voor een bestaan als heremiet.¹² De oude Reynaert als kluizenaar, dat is een waardig einde voor een held van wie ‘die vijte’ (vs. 7; ‘biografie’) volgens de proloog van Willem in Franse boeken te vinden is.

Canticleer spreekt om de aandacht te vestigen op het perfide karakter van de vos, en Nobel te bewegen tot medelijden vanwege de ‘quade avontuere’ (vs. 394) die hem en zijn gezin getroffen heeft. Maar tegelijk laat hij horen hoe dwaas hij is geweest, door geloof te hechten aan Reynaerts woorden. Die hebben hem on-

10 Over Grimbeerts rede, zie Bouwman 1998: 136-137; en Janssens 2005.

11 Een miniatuur met een dergelijke meester: Reynolds 1996, omslag en naast de titelpagina. Het portret van de ‘artes’ in Herrad von Landsbergs *Hortus Deliciarum*: Green 2002, naast de titelpagina.

12 Zie Bretel 1995. Een beroemd voorbeeld is Guillaume d’Orange. Over deze held is ook een Latijnse ‘vita’ geschreven, zie Corbellari 2011: 68-75. Voor het verhaal van Guillaume als heremiet: Andrieux-Reix 2003.

voorzichtig gemaakt, waardoor hij zich met zijn gebroed 'buten muere' (vs. 393) heeft begeven, een overschrijding die hem het verlies heeft gekost van elf kinderen. Canticleer mag dan aan het hof optreden als verteller, de inhoud van zijn verhaal strekt hem allesbehalve tot eer. Wat hij ten gehore brengt, is 'un conte, non de s'annor, mes de sa honte'.¹³

Reynaert heeft de haan ook misleid met een geschrift. Eerst joeg de vos tevergeefs op kippen; daarna verscheen hij voor een nieuwe poging in de gedaante van een geestelijke: 'Sint quam hi als een hermitje' (vs. 356). Het eerste wat deze hermiet deed, was Canticleer een gezegelde brief bezorgen met een gebod van de koning tot vrede in zijn rijk. Met betrekking tot deze missive spreekt Canticleer van 'die letteren' (vs. 361), wat een associatie kan oproepen met de 'ars dictaminis', het vak dat onderricht in het opstellen van een brief.¹⁴ De vos heeft met deze 'kunst' de haan tot een onthullende reactie verleid. We mogen veronderstellen, dat Reynaert aan Canticleer de inhoud van de brief bekend heeft gemaakt. De haan beweert echter, dat hij die ontving ter lezing, en vertelt op parmantige toon wat erin geschreven stond. Maar hij verspreekt zich met 'dochte mi' (vs. 362): hij doet alsof hij kan lezen.¹⁵ Wat een schrijven van Reynaert al niet vermag bij een domme en ijdele toehoorder.

3 Reynaert en Bruun

De hoofdpersoon van de roman krijgen we in levenden lijve te zien, als Bruun zich naar Maupertuus begeeft met de boodschap aan Reynaert om voor het gerecht te verschijnen. Koning Nobel geeft de opdracht aan Bruun, waarbij hij hem waarschuwt voor de vos: 'Mach hi, hi sal hu bedrieghen / Met valschen woorden ende met sconen' (vs. 486-87). De adjectieven 'valsch' en 'sconen' werden in de literaire kritiek gebezigd met betrekking tot fictie. Een voorbeeld is weer Jacob van Maerlant, die in een caput met als opschrift 'Tscelden jegen die borderers' uitvaart tegen 'valsche poeten' en boeken met een leugenachtige inhoud die 'scone worde' bevatten.¹⁶ Deze dichters volgt Reynaert, als hij met een tegenstander wil afrekenen.

Wat Nobel vreest, komt helemaal uit. Reynaert spiegelt de gezant in hyperbolische stijl een lekkernij voor, met als gevolg dat de machtige baron die Bruun leek te zijn, het dierlijke gedrag vertoont van een beer waar dorpelingen het op gemunt hebben.¹⁷ Hij leidt heer Bruun, die hij aanspreekt met 'beroemde held' (vs. 615), naar het erf van timmerman Lamfroyt, waar een bespotting van zijn heldendom plaatsvindt met de aanval en tuchtiging door een leger van dorpers. Deze regie is gebaseerd op Reynaerts omgang met taal, waardoor de roman van Willem een overeenkomst vertoont met de een eeuw eerder in het Latijn gedichte *Ysengrimus*. Een boosaardig plan kleuren met mooie woorden, 'pulchro sermone colorans', is

13 Chrétien de Troyes, *Le Chevalier au Lion*, vs. 59-60 (Roques 1971). Vertaling (Kibler 1991, p. 295): 'a tale not of his honour but of his disgrace'. Gezegd over Calogrenant, die aan het hof van koning Artur vertelt over een 'aventure' die hem slecht is vergaan.

14 Zie Camargo 1991 en Witt 2005.

15 Vgl. Lulofs 1983: 211-212, ad vs. 358-66; Van Daele 1994: 394.

16 *Spiegel historiael* (De Vries & Verwijs 1863, deel 3): Partie IV, Boek I, Caput 29, vs. 27; 76.

17 Over dit procédé in *Van den vos Reynaerde*, zie Van Daele 1994: 364-366; 378-380.

daarin een gewoonte.¹⁸ Groot succes hiermee heeft Reinardus, die dan ook ‘rhe-tor’ en ‘fictor’ wordt genoemd. Wat deze voorganger van Reynaert demonstreert, is ‘constructing a reality out of rhetoric’.¹⁹

Als Bruun op dreigende toon zijn boodschap overbrengt, daalt de gedaagde af in ‘sine donckerste haghedochte’ (vs. 541). Het is veelbetekenend de eerste actie van de protagonist die de verteller weergeeft. Letterlijk en figuurlijk gaat Reynaert diep nadenken over een plan om de boodschapper in het ongeluk te storten:

542 Menichfout was zijn ghedochte
 Hoe hi vonde sulken raet
 Daer hi Bruun, den fellen vraet,
 Te scherme mede mochte driven
 Ende selve bi ziere eeren bliven.

Zijn plan bestaat uit een compositie in taal, waarmee het ‘denken’ van Reynaert om te ‘vinden’, verstaan kan worden als metafoor voor de creatie van een gedicht. Wat hij beneden aan het doen is, kunnen we in verband brengen met de vaardigheid die een dichter moet beheersen, namelijk ‘inventio’.²⁰ Zoals Geoffroy in zijn *Poetria nova* aanbeveelt, is langdurig nadenken het begin van alle werk: ‘To ensure greater success for the work, let the discriminating mind [...] ponder long on the subject matter’.²¹

Het onderwerp dat Reynaert heeft bedacht, is een verzinsel dat Bruun als een aangename realiteit opvat. Daarom sluit hij snel een pact met de vos, waarop deze naar buiten komt en de beer oproept hem te volgen naar de boomstam waarin zich een enorme hoeveelheid honing zou bevinden:

636 Ghi sult noch heden hebben sonder waen
 Also vele als ghi moghet ghedraghen’.
 Reynaert meende van groten slaghen;
 Dit was dat hi hem beriet.
 Die keytijf Bruun ne wiste niet
 Waer hem Reynaerd die tale keerde,
 Die hem honich stelen leerde
 Dat hi wel seere sal becoepen.

Over wat Bruun kan verwachten, spreekt Reynaert dubbelzinnig, met als effect dramatische ironie. De gezant mag denken dat hij veel honing kan meenemen, de vos zinspeelt op een flink pak slaag. De verteller treedt hier naar voren met een toelichting op wat de protagonist met zijn woorden bedoelt. Het laat zien van welk een niveau het spreken van Reynaert is, want deze verteller handelt als een leermeester in ‘grammatica’ die uitleg geeft over figuurlijke taal in het gedicht dat hij behandelt.²² Reynaert formuleert een zin waarvan de bedoeling een stomme-ling als Bruun ontgaat. En meteen sluit de uitlegger aan bij de stijl van de vos, wan-

18 Boek IV, vs. 137 (Mann 1987).

19 Mann 1987, Intr.: 65.

20 Zie Kelly 1992: 38-44.

21 Nims 1967: 17. En vgl. Kelly 1992: 41. In het Latijn (Faral 1971: 198-199, vs. 52-54): ‘sed mens discreta [...], Ut melius fortunet opus, [...] tractetque diu de themate secum’.

22 Als onderdeel van ‘enarratio’. Zie daarover Irvine & Thomson 2005.

neer hij Reynaerts plan met ironie omschrijft als een les in het stelen van honing. Als het in *Van den vos Reynaerde* om 'die tale' gaat, valt een eenheid op tussen verteller en hoofdpersoon.²³

4 Reynaerts biecht

De tweede gezant van het hof die te maken krijgt met Reynaerts 'scone tale' (vs. 1075), is Tybeert. Aan hem spiegelt de vos een ongelofelijk aantal muizen in de schuur van de pastoor voor (vs. 1123-28). Ook de kater loopt in de val, maar weet nog wel een kleine heldendaad te verrichten tot verdriet van vrouwe Julocke. Voor Reynaert is dat aanleiding om lachend tot haar een 'consolatio' uit te spreken voor het verlies dat de pastoor geleden heeft (vs. 1289-97). Dat literaire genre beheerst hij dus ook.

Met Grimbeert gaat Reynaert naar het hof, zodat er geen derde 'avonture' plaatsvindt met mishandeling van een bode die de koning gezonden heeft. Toch heeft de dichter een reprise van de twee voorafgaande 'avonturen' verkregen met het verhaal hoe de vos meer dan eens een val heeft opgezet voor Ysingrijn. De verteller ervan is Reynaert, die daarmee het woord overneemt van de verteller in de roman. Als de vos uit Maupertuus vertrokken is, gaat hij te biecht bij Grimbeert. Zijn biecht betreft evenwel geen sobere belijdenis van zonden, maar een uitvoerig verslag van ongeveer tweehonderd verzen waarin Reynaert met plezier verhaalt hoe hij anderen en in het bijzonder Ysingrijn bedrogen heeft (vs. 1460-671).

De meeste aandacht schenkt hij aan een 'avonture' met Ysingrijn die hij begint met: 'Sint leeddickene up eenen dach / Tote des papen van Bloys' (vs. 1508-09), waarna honderd verzen volgen met een mooi vertolkte versie van het thema 'priester en wolf'. Een gedeelte ervan handelt over de spectaculaire wijze waarop Reynaert in het huis van de pastoor een kapoen wegkaapt. Ter inleiding van zijn verslag over deze roof richt hij zich tot Grimbeert als luisteraar: 'Nu hoert wat ic daer toebrochte' (vs. 1530), zoals de verteller van de roman tot zijn toehoorders doet als Reynaert wil biechten: 'Nu hoert wat Reynaert heeft ghedaen' (vs. 1430).

Reynaert leidde de priester naar de in de val gelopen wolf en is er toen vandoor gegaan: 'ende ic ghinc miere straten' (vs. 1562). Vervolgens vertelt hij hoe de priester de aanval op de wolf opende, wat hij als personage nooit gezien kan hebben, zodat duidelijk mag zijn dat de vos de rol heeft aangenomen van alwetende verteller. In de eerdere 'avonturen' was het: 'Reynaert voerde Bruun naar het dorp en Tybeert naar de schuur van de pastoor'. Nu is het: 'ik deed iets dergelijks met Ysingrijn'. Door zo te spreken brengt de vos een verband tot stand met de episodien over Bruun en Tybeert en valt een relatie in het oog tussen twee dichters: Willem, de auteur van de roman, en zijn protagonist Reynaert.

De vos lijkt ook op Willem door de inhoud van zijn verhaal.²⁴ Reynaert leidt de wolf naar de schuur van de pastoor, 'Daer menich vet bake in lach' (vs. 1513). Dit komt overeen met Tybeerts 'avonture': Reynaert voert de kater naar eenzelfde lo-

23 Vgl. over deze relatie tussen verteller (auteur) en hoofdpersoon Van Daele 1994: 352-353; 366-367; 410-415; 428-429; en 537-538.

24 Vgl. Bouwman 1991: 192-195; Van Daele 1994: 437-441.

catie, waarin zich ‘meneghe vette muus’ (vs. 1125) zou bevinden. De vos geeft de wolf toegang tot de schuur via een gat: ‘Daer dedic Ysingrijn in crupen’ (vs. 1517). Eerder in de roman zet hij Tybeert aan tot een dergelijke gang: ‘Neve Tybeert, hier / Crupet in dit selve gat’ (vs. 1176-77). En ook Bruun, die in de boom honing dacht te vinden: ‘Gaet toe ende crupet daerin’ (vs. 675).

Ysingrijn doet zich bovenmatig aan het vlees te goed, waardoor hij niet meer door het gat de schuur kan verlaten. Reynaert kan het mooi verwoorden: ‘Daer hi was commen ongherich in, / Ne condi sat niet commen huut’ (vs. 1526-27). Nu moet hij gedaan krijgen dat mensen de wolf gaan bestoken, zoals de dorpers deden met Bruun. Daartoe berooft Reynaert de pastoor van zijn haan en lokt de hem nazittende geestelijke naar de plek waar Ysingrijn vastzit (vs. 1530-66). Deze tactiek lijkt op die van zijn Latijn sprekende voorganger, Reinardus in *Ysengrimus*.²⁵

Zes met knuppels bewapende mannen volgen de pastoor, waarop naburen naar buiten komen met het nieuws: ‘een wulf ghevaen’ (vs. 1575). Bij Bruun is het Lamfroyt die aan de mensen in het dorp meldt: ‘ghevaen een beere’ (vs. 717). In vier verzen vat Reynaert samen hoe de dorpelingen Ysingrijn afranselen, waarna hij vertelt over de kinderen van het dorp die het slachtoffer blinddoeken, slaan, honden op hem afsturen en begrafenisje met hem spelen (vs. 1584-602). Kinderen en de wolf, dat moet een voorstelling van Reynaerts vinding zijn.

Opnieuw met ‘sint’ begint Reynaert aan een vertelling over de wolf, die wat korter is (vs. 1606-45). Hij zou Ysingrijn ruimschoots van kippen voorzien in ruil voor diens ‘hulde’. Op dezelfde manier pakte hij het aan met Bruun (vs. 594; 605-13); en van Tybeert zou hij ‘hulde’ verwerven voor muizen (vs. 1139). Reynaert vertelt ook in verzen die hij eerder als acteur uitsprak. Zie links tot Tybeert; rechts in het verhaal over Ysingrijn:

1152	Ic leede hu daer ter selver stat,	1609	Dat icken soude maken hoenre sat.
	Daer icker hu sal maken zat		Doe leeddickene in eene stat

Reynaert voert Ysingrijn naar een huis waar het gevogelte zich bij een valluik zou bevinden. De wolf vindt daar niets, waarop de vos hem, zoals hij ook deed met Bruun en Tybeert, aanspoort met: ‘Cruupter een lettelt bet in’ (vs. 1629). Het ironische gevolg is, dat Ysingrijn ‘die hoenre te verre sochte’ (vs. 1633). Door een duw van zijn begeleider valt hij naar beneden, waardoor degenen die in het huis liggen te slapen, wakker worden, licht ontsteken en de inbreker zwaar verwonden (vs. 1634-45). Zoiets gebeurde ook met Tybeert, ’s nachts in de schuur van de pastoor toen hij daar muizen dacht te vinden (vs. 1226-51).

Er is iets bijzonders gaande, want de auteur van de *Reynaert* geeft aan zijn held gelegenheid twee verhalen te vertellen die een overeenkomst vertonen met de ‘avonturen’ van Bruun en Tybeert die in het voorafgaande werden verhaald. Hierom mag het spreken van Reynaert verstaan worden als ‘mise en abyme’ van Willems dichtwerk.²⁶ Het is alsof de vos een relatie creëert met de schepper van de

25 Mann 1987: Boek I, vs. 735-982. Hier lokt de vos op eenzelfde manier de pastoor en een woedende menigte naar de in het ijs vastzittende wolf.

26 Over ‘mise en abyme’ in een roman van Chrétien de Troyes, zie Bruckner 1993: hfdst. 3. Reynaerts rol kunnen we vergelijken met een jongleur die in een verhalende tekst optreedt als representant van de auteur. Zie daarover Menegaldo 2005: hfdst. 9.

roman waarvan hij de hoofdpersoon is. Als dichter treedt Reynaert in het spoor van Willem.

5 Aan het hof

In een fiere pose maakt Reynaert zijn entree aan het hof, waar hij in retorische stijl het woord tot Nobel richt (vs. 1770-95). In de aanhef spreekt hij een ‘salutatio’ uit, die hij motiveert met een ‘laudatio’ van zichzelf. Hij is immers de trouwste dienaar van de koning, maar er zijn intriganten die wensen dat hij uit diens gunst zou geraken. Nobel verdient evenwel lof, omdat hij aan hen het oor niet leent. En zo hoort het ook:

1782 Het ne betaemt niet der cronen
Dat si den scalken ende den fellen
Te lichte gheloven dat si vertellen.

Deze woorden klinken als een uitspraak in het genre ‘speculum principum’: een vorst dient niet te luisteren naar kwaadsprekers.²⁷ Reynaert spreekt hier van ‘geloven’ in wat zij ‘vertellen’, een wijze van reageren die ook geïnterpreteerd kan worden als allusie op het verstaan van fictie. Wie lichtvaardig voor waar houdt wat dichters zeggen, begrijpt niet waar het in literatuur om gaat.²⁸ Voor het publiek van de roman zijn Reynaerts woorden bedoeld als vooruitwijzing, want de koning zal later wel geloof hechten aan de leugens van de vos, op wie de typering ‘scalc’ en ‘fel’ bij uitstek van toepassing is.

Terwijl zijn vijanden na het vonnis de galg gereedmaken, begint Reynaert ter rering van het hof aan zijn tweede, openbare biecht, over hoe hij tot het kwade gekomen is. Die gaat over zijn ‘enfances’, toen hij nog een ‘hovesch kint’ (vs. 2074) was.²⁹ Het begin van de door Willem in de proloog aangekondigde ‘vijte’, vult Reynaert in met een nieuwe en ongehoorde versie van het verhaal over de zondeval. Als kind heeft hij een paradijselijke orde verstoord door spelenderwijs een lam dood te bijten. Voor hem had deze daad evenwel een aangenaam gevolg: ‘Daer leerdic leckernie an’ (vs. 2082); wat verklaart waarom de vos wreedaardig is geworden.³⁰ We zien dat Reynaert aan de roman elementen van een autobiografie toevoegt. Over zijn oude dag als heremiet sprak hij tegenover Canticleer, nu vertelt hij over zijn kinderjaren.

Het vervolg van Reynaerts levensbeschrijving gaat over zijn vriendschap met Ysingrijn (vs. 2095-128). Vanwege het inhalige karakter van de wolf mocht hij die betreuren, maar geen nood, en dan maakt hij gewag van bezit aan zilver en goud in een hyperbolische hoeveelheid (vs. 2134-38). Zoals Reynaert deed met Bruun en Tybeert, misleidt hij de koning met het voorspiegelen van iets begerenswaardigs dat alleen bestaat in woorden. Het motief ‘schat’ voert Reynaert aan als voorberei-

27 Over dit genre: Bejczy & Nederman 2007.

28 Vgl. Green 2002: hfdst. 1.

29 ‘Eine Version der *Enfances Renart*’. Zie Jauss 1977. Het citaat op p. 141.

30 Vgl. Jauss 1977: 142, ‘Mit dieser ergötzlichen mythologischen Travestie vom Stand der Unschuld im Paradies der Tiere und vom Sündenfall des jungen Fuchses beginnt Reinaert hier seine vorläufig letzte Lebensbeichte’.

ding tot het grote verhaal over het complot tegen de koning. Hij behaalt ermee een verbluffend resultaat, want als de ter dood veroordeelde is uitgesproken en een en ander heeft toegelicht, krijgt hij gratie, verwerft hij de vriendschap van de koning en mag hij aanschouwen hoe zijn aanklagers, de heren Bruun en Ysingrijn, in de boeien worden geslagen. Nooit eerder in de literatuur heeft een held met het vertellen van een verhaal zo iets bereikt.

Voordat Reynaert het woord neemt, vernemen we van hem dat hij zich zorgvuldig heeft voorbereid:

2042 Nu willic prouven dat ic mach
Te hove bringhen een baraet
Dat ic voer de dagheraet
In groter zorghen vant te nacht.

Zoals eerder bij Bruun, spreekt Reynaert van 'vinden', dat in de literaire theorie betrekking heeft op 'inventio': nadenken over het onderwerp van een gedicht.³¹ Wat de vos het hof presenteert, is bedrog in de vorm van een vertelling, die hij 's nachts heeft bedacht. Opnieuw zien we een gelijkenis van Reynaert met Willem, de dichter van de roman, die volgens het eerste paar verzen van de proloog aan zijn *Madocke* ook in nachtelijke uren heeft gewerkt.

Verderop komt de verteller naar voren om aandacht te vragen voor de kwaliteit van de rede die volgt:

2164 Nu hoert hoe Reynaert sal verdoren
Den coninc entie coninghinne
Ende hi bewerven sal met zinne
Des coninx vrienſcap ende sine hulde

De spreker gaat te werk 'met zinne', wat we eveneens in verband mogen brengen met een literair begrip: '*Ingenium* was inborn or natural talent, the capacity, intelligence, and insight necessary to invent a work'.³² De vos heeft met vernuft een verhaal bedacht waarop de koning zal reageren tot groot profijt van de voordrager.

Degene die Reynaert tot spreken aanspoort, is de koningin. Als hij in verband met de schat melding maakt van moord op de koning, valt zij hem in de rede en bezweert hem 'de waerheit' (vs. 2158) te onthullen. Wat later gebiedt Nobel 'bi der coninghinnen rade' (vs. 2209) een ieder te zwijgen totdat Reynaert 'hadde vulseit al sinen wille' (vs. 2215), zodat hij de vos alle gelegenheid biedt om te vertellen over de samenzwering; en na afloop verleent hij hem officieel eerherstel, met dank aan de koningin:

2771 Ende mijn vrouwe de coninghinne
Hevet so vele ghebeden voer hem
Dat ic zijn vrient worden bem

Volgens de proloog van de roman heeft een hoofse dame 'ghebeden' tot de auteur (vs. 26-31). Zij heeft hem gevraagd om een dichtwerk over 'dese avontuere van Reynaerde', waarmee Willem de pose aanneemt van een auteur die zijn roman ge-

31 Zie boven, over vs. 543.

32 Kelly 1992: 34.

schreven heeft op verzoek van een vrouwelijke mecenas.³³ Aan die pose heeft Willem een betekenis verleend voor wie de parallel ziet met het verhaal van Reynaert aan het hof. Immers, ook de vos spreekt op instigatie van een edele vrouw. Er is een ‘fusion renardienne’ ontstaan, want als het om vertellen gaat, zijn auteur en held van eenzelfde professie.³⁴

Over het complot is Reynaert 250 verzen lang aan het woord (vs. 2239-490). In de tijd van Willem werd een roman gewoonlijk geschreven om voor te dragen aan toehoorders.³⁵ Deze praktijk heeft de dichter over Reynaert geënceneerd door zijn held met een vertelling te laten optreden voor een publiek aan het hof. Reynaert gebiedt eerst in naam van de koning stilte (vs. 2220-21), waarna hij een aanklacht aankondigt. Zoals we van een geïnteresseerde redenaar mogen verwachten, heeft hij het schrift niet nodig; daarom zal hij ‘sonder brief’ (vs. 2222), uit het hoofd, de namen noemen van hen die verraad hebben gepleegd.

Als Reynaert alles heeft onthuld, nemen de koning en zijn gemalin de spreker apart om de vindplaats van de schat te vernemen. Op de rede van de vos reageren zij als een gehoor dat niet weet hoe het met fictie om moet gaan. In de jaren zeventig van de twaalfde eeuw introduceert een pionier en modernist als Chrétien de Troyes een roman in verzen waarvan de inhoud geen enkele band meer heeft met de geschiedenis. Bij dergelijke literatuur hoort een samenspel van dichter en publiek, ‘to make-believe that a fictional statement is true, while knowing that it is not’.³⁶ Bij toehoorders kon ook verwarring ontstaan, ‘because they may still have been unacquainted with the new (and complex) phenomenon of literary fiction. The reaction of an audience unused to such novel demands could have been to take the whole fiction [...] as representing actual facts or events. They mistakenly regarded a fiction as *historia*’.³⁷ Een dergelijke verwarring is typerend voor het luisteren van de kroon naar Reynaert.

Het verstaan van fictie is een thema dat Willem met het optreden van zijn held aan de orde stelt. Een satirische bedoeling gaat erachter schuil, alsof de auteur een auditorium op de hak wil nemen dat zich in de luren laat leggen door de ‘scone tale’ van een dichter. Echter, een misverstaan mag dan voor het koninklijke publiek in *Van den vos Reynaerde* kenmerkend zijn, de verleiding tot een dergelijke receptie was er. Want de held heeft met overleg zijn woorden gekozen, niet om zijn toehoorders te amuseren maar om hen te overtuigen en te bewegen. Van de koningin moest Reynaert ‘de waerheit’ vertellen, en daaraan geeft hij gehoor met een op ‘verisimilitudo’ gebaseerd relaas.³⁸ Door de keuze van toponiemen situeert de spreker het gebeurde op bekend terrein, waardoor zijn verslag over het complot geloofwaardig klinkt.³⁹

33 Vgl. Krueger 1993: hfdst. 1, en Appendix; Green 2007: hfdst. 4. Een beroemde casus is aan de orde in de proloog van *Le Chevalier de la Charrete*: Maria van Champagne – ‘ma dame’ – als opdrachtgeefster van Chrétien de Troyes.

34 Vgl. over ‘fusion renardienne’ De Saulnier 1995: 527-528. Over Reynaert als dichter: Verheijen 2007.

35 Zie Vitz 1999: hfdst. 5-8; Vitz, Regalado, Lawrence 2005; Dobozy 2005.

36 Green 2002: hfdst. 1, ‘Defining twelfth-century fictionality’. Het citaat op p. 12. Zie ook Geritsen 1995: 167-171.

37 Green 2002: 6.

38 Zie Chinca 1993: hfdst. 6, ‘Verisimilitude and the *argumentum*’; en hfdst. 7, ‘Tristan as narrator’.

39 Vgl. Van Daele 1994: 468-470.

Voor de inhoud van dit verslag heeft de vos materie ‘gevonden’ in literatuur over ‘gesta’. Zoals het verblijf van Bruun, de beoogde nieuwe vorst, in de Ardennen, ‘dat wilde lant’ (vs. 2249), bekend als toevluchtsoord in het ‘chanson de geste’.⁴⁰ En de revolte met het plan een vorst te vermoorden: te vinden in ‘gesta’ over koningen.⁴¹ Zijn ‘narratio’ begint Reynaert ‘rhetor’ met een vondst die tot de opstand heeft geleid: op een keer had zijn vader een legendarische schat ontdekt (vs. 2239-42). Niet te geloven, maar uit begeerte ernaar raakt het koninklijke paar verblind en doorziet niet dat het geluisterd heeft naar een spreker die alles heeft verzonnen.

Zoals een betrouwbare informant betaamt, deelt Reynaert mee waar hij zijn kennis vandaan heeft: ‘Dit weetic ende segghe hu hoe’ (vs. 2277). Een van de complotteurs, neef Grimbeert, is in een dronken bui loslippig geweest tegenover ‘vrouwe’ Hermeline, die het haar in vertrouwen vertelde plan meteen aan haar echtgenoot heeft verklapt. Een plausibele verklaring; want iedereen die bekend was met misogynie thematiek, kon weten wat een vrouw met haar kennis van een geheim zou doen.⁴² Verder laat Reynaert horen dat hij niet lichtvaardig een bron heeft overgenomen, want Hermeline kwam met bewijzen die hem van de waarheid overtuigden (vs. 2292-93).

Vervolgens vraagt Reynaert aandacht voor het gebeuren met de kikkers (vs. 2298-322), dat hij opvoert als ‘argumentatio’ van de actie die hij ondernomen heeft om Bruun van de troon te weren (vs. 2323-47). De kikkers riepen om een koning om over hen te heersen, waarop God de ooievaar stuurde die hen verslond.⁴³ Als geschoolde dichter heeft Reynaert een toepasselijke fabel gekozen en die uitwerkt voor een verstaan op twee niveaus. De eenvoudigen van geest, zoals de luisteraars aan het hof, moesten door Reynaerts uitvoerige toelichting de fabel begrijpen als waarschuwing voor Bruun, terwijl het publiek van de roman een diepere zin mocht ontdekken die niets met Bruun te maken heeft. In de versie van de vos ligt de nadruk op het dwaze verlangen van de kikkers en de gewelddadige aard van de aan hen gegeven vorst, waarvoor hij een verband suggereert met de bijbelse historie over de eerste koning van Israël, zoals geschreven staat in het boek *Samuël*.⁴⁴ Als de oudsten van Israël de profeet om een koning vragen, waarschuwt hij hen in opdracht van God en zegt aan, dat de koning over hen zal regeren als een despoot.⁴⁵ In zijn vertolking van de fabel getuigt Reynaert van een theologisch onderbouwde visie op het koningschap die Nobel te denken zou moeten geven: de vorst is een tiran, een bedreiging voor hen die in vrijheid willen leven.

De dierenfabel behoorde tot de elementaire lectuur van de school; door magisters werd geleerd die als illustratie op te nemen in de preek.⁴⁶ Op een dergelijke wijze brengt Reynaert in zijn oratie een digressie met een fabel als retorisch exem-

⁴⁰ Vgl. Weill 1993. In *Renaut de Montauban* verschansen de held en zijn broers zich tijdens hun conflict met Karel in de Ardennen; vgl. Thomas 1989, Intr.: 29-31 en Baudelle-Michels 2006: hfdst. 9.

⁴¹ Bijv. in de *Roman de Brut* van Wace, die is gebaseerd op de *Historia regum Britanniae* van Geoffrey of Monmouth. Zie Castellani 2007.

⁴² Vgl. Roloff 1973: 59-60; 70; en Le Nan 2002: 66-74.

⁴³ Over deze fabel in de roman, zie Bouwman 1991: 256-261.

⁴⁴ Vgl. Waterschoot 1985: 174.

⁴⁵ 1 *Samuël* 8. In overeenstemming hiermee noemt Johannes van Salisbury in zijn *Policraticus* koning Saul een tiran. Vgl. Nederman 1990: 201-202; 206.

⁴⁶ Zie Grubmüller 1977: hfdst. 3.

pel aan, om ter vermaning een gebeurtenis uit het verleden te betrekken op een dreigende situatie in het heden.⁴⁷ Als de gewelddadige Bruun ‘over ons zou heersen, we waren allen verloren’ (vs. 2331-33). Daarom is hij op zoek gegaan naar de schat van zijn vader, met de bedoeling het snode plan te verijdelen: ‘In diepen ghepeinse ende in groten / Was ic dicken, hoe ic dat / Soude vinden waer die scat / Lach [...]’ (vs. 2356-59). Een grondig nadenken om te ‘vinden’ is hier, zoals eerder bij Bruun, te verstaan als een omschrijving van dichtelijke inventie. Voor de toehoorders van de roman een signaal van de vos, dat hij ook deze zoektocht verzonnen heeft.

Om de schat op te sporen, ging Reynaert zijn vader permanent bespioneren:

2366 Was het droghe, was het diep,
 Waest bi nachte, waest bi daghe,
 Ic was emmer in die laghe.
 Waest bi daghe, waest bi nachte,
 Ic was emmer in die wachte.

Mooie verzen declameert de vos.⁴⁸ Reynaert schakelt in deze passage over op de stijl van een dichter, die met ‘ornatus’ weergeeft wat hij heeft bedacht.⁴⁹

De spionage van de vos heeft succes, want hij ontdekte het hol waar de schat van zijn vader lag: ‘[...] ende croep in. / Aldaer vandic groet ghewin’ (vs. 2405-06). Deze rijmwoorden hebben we eerder gehoord in de episode over Bruun, waarin Reynaert de beer, die ‘peinsde om zijn ghewin’, oproept de boomstam in te gaan: ‘ende crupet daerin’ (vs. 675-76).⁵⁰ Met dit paar verzen herinnert hij aan de voor de beer opgezette val. Reynaert evenwel is nooit een hol in gegaan. Hij deed dat als schepper van taal, in verzen die bedoeld zijn als een verbeelding van de val die hij voor de koning in petto heeft.

Na het verslag over zijn ontdekking vraagt Reynaert aandacht voor een nieuw chapter: ‘Nu hoert wat si hierbinnen daden / Die den coninc hadden verraden’ (vs. 2423-24). Het gaat over een missie van zijn vader, die met in brieven van Bruun beloofde rijkdom menige krijgsman in het buitenland bereid vond aan de staatsgreep mee te doen.⁵¹ Ook de oude vos was een verteller, die aan Bruun en de zijnen op luchtige toon verslag deed van de vele gevaren die hij voor de machtige kastelen in het land Saksen had doorstaan (vs. 2450-57). Reynaerts verhaal over zijn vader is ironisch bedoeld. Wat hij hem allemaal voor de kroon van Bruun laat

47 Vgl. Von Moos 1988.

48 Vgl. Van Driel 2007: 66-67; Van Driel 2012: hfdst. 2.

49 Over een verband tussen ‘versieren’ en ‘fictie’, zie Chinca 1993: 71-85, ‘Fiction and diction: the poet as colourist’.

50 Herhaald in de vertelde ‘avonture’ over Ysingrijn: vs. 1629-30. In vs. 676 volg ik handschrift F, en Lulofs 1983: Bruun als subject.

51 Ter vergelijking: in de *Roman de Brut* de veroordeling van de rebel die een beroep doet op vreemde troepen. Zie Castellani 2007. In de ‘gesta’ over de Britse koningen laat de verrader Mordret tijdens de opstand tegen Artur een leger van Saksen komen. *Roman de Brut* (Weiss 2002, vs. 13055-58): ‘Cheldric de Seisuine ot mandé, / Un duc, qui li ot amené / Oit cent nefz bien aparailles, / Tutes de chevaliers chargies’. (He sent for Cheldric of Saxony, a duke, who brought him eight hundred well-equipped ships, all laden with knights). In de *Historia regum Britanniae* komen de schepen aan, nadat Modred de Saksische leider Chelricus naar Duitsland heeft gestuurd (Reeve & Wright 2007: ch. 177).

ondernemen, is immers tot mislukken gedoemd. Hij wist niet dat de financiering hem afhandig was gemaakt:

2434 Hoe lettelt wiste hi dat de dieve
Te sinen scatte waren gheraect

Bij het weghalen van de schat heeft Reynaert hulp gehad van ‘vrouwe Hermeline’ (vs. 2415): zij tweeën zijn dus de dieven over wie hij het heeft.

Wat Reynaert over zijn vader meedeelt, kan hij als personage niet weten; dus spreekt hij als alwetende verteller van een verhaal dat hij heeft bedacht.⁵² Hij volgt een episch model door aandacht te schenken aan de vader van een held.⁵³ De oude vos werd na het vinden van de schat hoogmoedig; hij minachtte hen die eerder zijn gelijken waren en stuurde Tybeert naar Bruun in de Ardennen met het verzoek naar Vlaanderen te komen om koning te worden (vs. 2239-76). Het tragische einde van zijn leven is zelfmoord, als hij na het volbrengen van zijn missie ziet dat de schat verdwenen is. Over de vader van de vos was niets bekend; het is dankzij Reynaert dat hij in de literatuur een rol gekregen heeft.⁵⁴

Tijdens een onderonsje met Nobel en de koningin is Reynaert bereid in ruil voor genade de plaats van de schat aan te wijzen, waarop de koning afwijzend reageert: ‘Ic ware ontweghet, / Wildic Reynaerde vele gheloven. / Hem es [...] dat lieghen gheboren int been’ (vs. 2514-17). Maar de koningin probeert haar gemaal meteen op andere gedachten te brengen: ‘Ghi moghet Reynaerde gheloven wel’ (vs. 2519). De gebezigde woorden ‘gheloven’ en ‘lieghen’ kunnen we in verband brengen met uitspraken in de literaire theorie over een tegenstelling tussen ‘fabula’ en ‘historia’.⁵⁵ Altijd waren er strenge critici die fictie verwierpen en beoordeelden als leugen. In het gedicht van Willem slaat de held uitbundig aan het fabuleren, waarop zijn koninklijke toehoorder reageert met wantrouwen. De koningin roept Nobel evenwel op zijn kritische houding te laten varen, met een argument dat zij ontleent aan Reynaerts verhaal: hij heeft zijn neef Grimbeert en zijn vader als complotteur opgevoerd (vs. 2522-27). Zoals de verteller al eerder had uitgelegd, deed Reynaert dit, opdat men over het verraad ‘te bat / Sinen woerden gheloeven soude’ (vs. 2234-35). Het is zijn ‘vrauwe’ (vs. 2528) die de koning overstag doet gaan, met voor hem een gevolg dat hij juist wilde vermijden, namelijk ‘ontweghen’: op een dwaalspoor geraken door te geloven in de waarheid van Reynaerts woorden.

Aan het hof demonstreert Reynaert een meesterschap in de kunst van welsprekendheid. Zijn redevoering is een aanklacht tegen de beramers van een staatsgreep, die hij houdt om de aandacht te vestigen op zijn rol in het verijdelen ervan: ‘Dus bleef achter Brunen dinc / Bi miere behendichede al’ (vs. 2484-85). Volgens een ethische beoordeling maakt deze spreker zich schuldig aan ‘zonden van de tong’, want hij verkondigt een en al leugen met de intentie om te bedriegen.⁵⁶ Reynaert gaat wel heel ver in het gebruik van taal om te misleiden, waardoor zijn op-

⁵² Vgl. Lulofs 1983: 267, ad vs. 2423 e.v.; Verheijen 2007: 149.

⁵³ Een voorbeeld is Aymon de Dordonne, vader van de held in *Renaut de Montauban*.

⁵⁴ Zie Waterschoot 1985.

⁵⁵ Zie daarover Knapp 1997; Green 2002: hfdst. 6. Over de literaire theorie: Mölk 2011, Introduction.

⁵⁶ Vgl. Casagrande & Vecchio 1991. Over zonden van de tong in Middelnederlandse literatuur: Veldhuizen 2014.

treden aanleiding kan zijn voor een kritische beschouwing over retorica.⁵⁷ In de toepassing ervan lijkt hij op de duivelse verleider aan het begin van de bijbelse geschiedenis.⁵⁸ Door met woorden de begeerte van Eva op te wekken, stortte deze het eerste mensenaar in ellende. Wat hij deed, was retoriek misbruiken in dienst van de leugen. In *Van den vos Reynaerde* heeft de rede van de held eenzelfde effect als de verleiding van de slang in het paradijs, want ook hij doet de vrouw geloven in wat hij zegt, waarna zij haar man aanspoort hetzelfde te doen (vs. 2518-33).

Volgens de ciceroniaanse retorica is Reynaert evenwel een goede redenaar, ‘as one who seems to the intelligent to speak with eloquence, but to the stupid to speak the truth’.⁵⁹ In deze definitie is er een verband tussen welsprekendheid en fictionaliteit. Het eerste gedeelte ervan geldt voor de toehoorders van Willems roman, het tweede is van toepassing op het gehoor van Reynaert. De vos heeft een gebeurtenis verzonnen en die op een plausibele wijze weergegeven, zodat de koning en haar man het vertelde voor waar aannemen. Voor het publiek van de roman daarentegen heeft Reynaerts toespraak een literaire en esthetische functie. Wat hij naar voren brengt, is zijn meesterstuk van ‘scone tale’, een prachtige leugen waarmee hij zich manifesteert als een dichter van formaat.

Zelfs de werkelijkheid kan hij transformeren tot literatuur, wat hij laat horen in de beschrijving van Kriekeputte, waar de schat verborgen zou zijn. Reynaert toont zijn kunst in de descriptie van een plaats (vs. 2574-96), die hij uitsprekt met de koning als luisteraar: ‘Heere, zwighet stille. / Merket waer mine redene gaet’ (vs. 2572-73). Met deze aanhef roept hij over het hoofd van Nobel heen toehoorders of lezers van de roman op tot nadenken over de bedoeling van zijn woorden.⁶⁰ Wat volgt, is voor Nobel de lokalisering van de schat, maar voor het publiek van de roman een topografie die uitleg behoeft.

De vindplaats situeert Reynaert nauwkeurig op de landkaart: in het oosteinde van Vlaanderen het bos Hulsterloe en daar niet ver vandaan een bron met de naam Kriekeputte.⁶¹ Daarna volgt de beschrijving van het oord, die Reynaert vooraf laat gaan door een verzekering van de waarheid: ‘Heere coninc, ghi ne dorst niet wanen / Dat ic hu de waerheit yet messe’ (vs. 2580-81). Alsof hij refereert aan tegenstanders van fictie in het debat over ‘historia’ versus ‘fabula’.⁶² Deze critici ironiseert hij, want over een plek in Vlaanderen spreekt hij als een dichter die in de school van de poëzie heeft verkeerd.⁶³ De locatie stelt Reynaert in hyperbolische stijl voor als een woestijn: ‘Dats een de meeste wilderness / Die men hevet in eenich rike’ (vs. 2582-83). Geen mens pleegt daar te komen; de enigen die er thuishoren zijn ‘die hule entie scuvuut’ (vs. 2589), de uil en de schuivuit. Deze vogels van de nacht verlenen aan de plek een demonisch karakter, zodat toehoorders tot de interpretatie mochten komen van de beschrijving als profetie van onheil.⁶⁴ Het

57 Vgl. Green 2002: 136; 147-148.

58 Over dit onderwerp: Jager 1993.

59 Geciteerd in Green 2002: 149.

60 De term ‘redene’ die Reynaert bezigt, komt overeen met ‘raison’ in de Oudfranse roman. Vgl. Kelly 1992: 222-226.

61 Over deze plaats, zie Van Daele 1994: 479-504.

62 Eerder werd iets dergelijks in scène gezet door Chrétien de Troyes, in het gesprek van Gauvain met Guiromelant aan het einde van *Le Conte du Graal*. Vgl. Zemel 2012: 46-48.

63 Over de ‘descriptio’ in ‘ars poetica’ en roman: Kelly 1999.

64 Vgl. Arendt 1965: 114-117; Van Daele 1994: 500-502.

door de vos uitgebeelde barre land betekent de toekomst van Nobel, wiens begeerte immers uitgaat naar de schat die volgens Reynaert daar gelegen is.

Nemen wij ter vergelijking als schoolboek de *Ars versificatoria* van Matthieu de Vendôme bij de hand, waarin de ‘descriptio loci’ behandeld wordt. In zijn ‘ars’ presenteert de meester een uitvoerig model voor de beschrijving in verzen van een ‘locus amoenus’: een woud, een bron, bloemen, kruiden, vogels enzovoorts.⁶⁵ Ook Reynaert heeft het over een bos en een bron, maar dat zijn bij hem geen elementen van een aangename locatie. Bovendien is hij in vergelijking met de magister kort van stof, terwijl zijn verzen de interpreter veel hebben te zeggen. In het mooie landschap van Matthieu zingt de nachtegaal en nestelt de duif; het gekras van de nachtuil is er niet te horen: ‘non noctua [...]’.⁶⁶ Bij Reynaert daarentegen zijn het uilen die ‘daer nestelen in dat cruut’ (vs. 2590). Het voorbeeld uit de ‘ars poetriae’ heeft hij in zijn tegendeel veranderd met de schildering van een onheilspellende plaats.⁶⁷

Later geeft Reynaert nog eens een korte beschrijving van een landschap. Als hij in zijn kasteel is teruggekeerd, tekent hij voor ‘vrouwe’ Hermeline een wildernis waar hij met haar naar toe wil om de koning te ontvluchten (vs. 3152-65). Die plaats is welgelegen, van al het aangename voorzien, en daar kunnen zij zeven jaar ‘in de schaduw’ verkeren. In Reynaerts creatie van een ‘locus amoenus’ gaat het om een leven in vrijheid samen met Hermeline op een plek waar niemand hen kan vinden. Deze verzen staan in samenhang met die over Kriekeputte, wat een contrast suggereert tussen Reynaerts en Nobels toekomst.⁶⁸ De vos spiegelt zijn partner een leven voor in het paradijs, waarover hij mooi en verleidelijk kan spreken.

6 Een brief aan de koning

Het slot van de roman speelt zich wederom af aan het hof, waar Nobel tot zijn grote verdriet moet inzien dat Reynaert hem bedrogen heeft. De vos laat hem dit weten in een macabere boodschap. In zijn kasteel grijpt hij Cuaert bij de keel, laat de haas opeten door zijn gezin, wikkelt het hoofd van de dode in een tas en laat die als brief door kapelaan Belin de ram aan de koning bezorgen. Wat opvalt, is dat Reynaert met de koning afrekenet in een bericht dat hij presenteert als het werk van een schrijver.

Nobel heeft Reynaert gratie verleend en in ere hersteld, waarna het gehele hof hem uitgeleide doet, in het geloof dat hij als pelgrim naar Rome zal gaan. Vervolgens vraagt de verteller aandacht voor een nieuwe actie van de held: ‘Nu hoert voert wat Reynaert dede’ (vs. 3049). Om zijn brief te verzenden, heeft Reynaert het tweetal Cuaert en Belin nodig. Met overdrijving spreekt hij een lofrede op bei-

65 Zie Faral 1971: 148-149; Thoss 1972: 36-43.

66 Faral 1971: 149, vs. 43-44.

67 Overeenkomstig een paar verzen uit de beschrijving van de omgeving waar Fortuna woont, in Alain de Lille’s *Anticlaudianus*: Boek VII, vs. 436-38 (Bossuat 1955), ‘Hic raro Philomena canit [...] / Crebrius hic miseris euentus bubo prophetat, / Nuncius aduersi casus et prece doloris’. (Here Philomena rarely sings [...]: more often the horned-owl, the harbinger of misfortune and herald of grief, foretells sad chance) (Sheridan 1973: 187).

68 Vgl. Arendt 1965: 137-143.

der levenswandel uit, om hen als reisgenoot mee te tronen naar Maupertuus (vs. 3054-68). Daar aangekomen zet hij het ‘met scoenre tale’ (vs. 3085) op een vlieën van Cuaert, waardoor de haas met hem het kasteel binnengaat, zijn ondergang tegemoet. Later komt Reynaert weer naar buiten, en verzoekt Belin een brief naar de koning te brengen.⁶⁹ Voor de tweede keer lijkt de vos zich te bedienen van een bericht op schrift. Eerder was er de oorkonde op naam van de koning die hij getoond had aan Canticleer; deze keer gaat het om een brief aan de koning.⁷⁰ Die bestaat uit het hoofd van Cuaert, maar tegenover Belin spreekt Reynaert van een tekst waarover onderwezen werd in de ‘ars dictaminis’: ‘een paer lettren’ (vs. 3252).⁷¹ Wat Reynaert op schrift heeft gesteld, moet volgens de kapelaan wel ‘te vertrouwen’ zijn, wil hij de brief bezorgen: ‘wistic hu ghedichte / Dat ghetrauwe ware’ (vs. 3256-57), woorden die door critici gebezigd werden uit argwaan tegenover literaire fictie. Aan deze kritiek bewijst Belin slechts lippendienst, want hij zal het schrijven bestellen zonder een blik op de inhoud te werpen.

Tegen de kapelaan beweert de vos, dat Nobel opdracht heeft gegeven hem bij zijn vertrek uit het land een brief te schrijven, waaraan hij intussen heeft voldaan: ‘Het es ghescreven ende al ghereet’ (vs. 3254). Hiervoor heeft Reynaert zijn kennis van retorica gedemonstreerd als spreker; nu past hij die toe als schrijver.⁷² Daarmee geeft de held een vervolg aan het thema in *Van den vos Reynaerde* dat gaat over dichter en opdrachtgever. Zoals Willem aan zijn werk begonnen is op verzoek van een edele dame, en zoals de vos zijn grote verhaal vertelde op aansporing van de koningin, zo heeft hij een brief opgesteld waartoe de koning opdracht zou hebben gegeven.

Als envelop gebruikt de vos zijn pelgrimstas (‘scerpe’), die is gemaakt van een lap vel uit de rug van Bruun. Die tas had Belin aan het hof om de nek van de valse pelgrim gehangen. Voor zijn kasteel herhaalt Reynaert dit ritueel door de tas met het hoofd van Cuaert bij wijze van boosaardige streek aan de hals van zijn ‘vrient’ Belin te hangen (vs. 3272-78). De kapelaan mag onderweg het epistel niet bekijken, waardoor hij op bevel van de vos koerier wordt van een Uriasbrief. Bij een dergelijke brief leidt de boodschap tot de dood van de bezorger.⁷³ Reynaert heeft een nieuwe variant in het leven geroepen: aan de koning moet Belin zeggen dat hij de schrijver is. Deze bekentenis zal Fyrapeel later gebruiken voor een oplossing in het conflict tussen de koning en zijn gevangen gezette baronnen. Als het schrijven op naam staat van Belin, is hij formeel aansprakelijk voor de moord op Cuaert. Niet alleen hij, maar heel zijn familie zal daar tot aan de jongste dag voor moeten boeten.

Tot Belin zegt Reynaert: ‘dat die lettren staken / In die scerpe verholenlike’ (vs. 3283-84). En wat verborgen is, zal hij aan de haas onthullen: ‘Ic sal Cuaerde sulke sake / Ontdecken, die noch es verholen’ (vs. 3313-14). In het eerste citaat rijmt ‘verholenlike’ op ‘rike’, wat herinnert aan een passage in Reynaerts verhaal over het verbergen van de schat (vs. 2421-22). In zijn voordracht spreekt de vos meer dan eens van ‘verholen’, zodat een verband te ontdekken is tussen de brief en de

69 Over het thema ‘boodschap’ in de literatuur van de Middeleeuwen: Merceron 1998; Vallecalle 2006.

70 Vgl. Zemel 2000.

71 ‘een paer lettren’: een brief.

72 Over retorica en ‘ars dictaminis’, zie Murphy 1974: hfdst. 5.

73 Vgl. Merceron 1998: 160-161.

vertelling over de samenzwering.⁷⁴ Het in de tas verstopte hoofd zouden we daarom kunnen opvatten als een beeld van literatuur met een verborgen betekenis. Op school kon een klassieke tekst verstaan worden als ‘integumentum’: een waarheid is verhuld in fictie, waarbij het aan de geschoolde interpreter is die te onthullen.⁷⁵ Aan het eind zal inderdaad de clericus van het hof vertellen wat Reynaerts brief wil zeggen. Openbaren wat verborgen is, waar Reynaert het over heeft in het tweede citaat, zijn termen die slaan op de uitleg van een duistere ‘narratio’. In zijn epistel haalt de vos een vilein spel uit met de praktijk van tekstverklaring, want het hoofd van Cuert betekent dat zijn aan het hof afgestoken verhaal geen enkele waarheid bevat.

Reynaert verleidt Belin ertoe het auteurschap van de brief op zich te nemen. Als de kapelaan dank van de koning en rijkdom wil ontvangen, moet hij zeggen ‘dat desen brief / Bi hem alleene ware ghescreven / Ende hie raet toe hadde ghegheven’ (vs. 3287-89). Met dit gebod verbindt de vos een naam aan wat geschreven is. De dichter van de roman over de vos hecht daaraan, zoals blijkt uit het eerste vers van de proloog, waarin hij zich voorstelt als Willem, de auteur van *Madocke*. Vervolgens noemt hij Arnout als schrijver van een onvoltooide ‘aventure van Reynaerde’ (vs. 6). Zelf is hij aan een nieuwe versie begonnen die, zoals het acrostichon in de allerlaatste verzen laat zien, ook door hem, ‘bi Willeme’, is voltooid.⁷⁶ In zijn roman vernemen we de naam van vijf dichters: Willem, Arnout, het door de vos aangeropen hondje Rijn, en het duo Reynaert en Belin als opsteller van een brief.⁷⁷ Net als Rijn heeft Belin zijn naam als dichter aan Reynaert te danken.

De kapelaan springt een gat in de lucht als Reynaert hem het auteurschap verleent, want:

3299 Men saels mi spreken groeten lof
 Als men weet dat ic can dichten
 Met sconen woerden ende met lichten,
 Al si dat ics niet ne can.

Belin reageert als de gemankeerde schrijver die graag de roem van een dichter wil verwerven. Hij weet dat de vos een groot dichter is; daarom presenteert hij zich aan Nobel vol trots als laureaat:

3355 Coninc, ghi ne horet noint spreken
 Van betren dichtre dan ic bem.

De brief van Reynaert heeft Belin bedacht en opgeschreven: ‘[...] bi minen rade, / Aldus ghemaect ende ghescreven’ (vs. 3359-60), zo luidt zijn ondertekening. Een bittere ironie voor Belin is evenwel dat deze keer Reynaerts ‘ghedichte’ allesbehalve met mooie woorden geschreven is.

74 Vgl. vs. 2145, 2242, 2281, 2287.

75 Zie Brinkmann 1980: 169-198; Wetherbee 2005: 132-142. Vgl. de passage over ‘les integumentz as poetes’ in *Le Roman de la Rose* (Strubel 1992): vs. 7155-80. Voor alle duidelijkheid: het is Reynaert, de held van de roman, die spreekt van ‘verholen’, zodat een verstaan als ‘integumentum’ van toepassing is op zijn vertelling.

76 Vs. 3461-69. Vgl. Van Daele 1996.

77 Over het onderwerp ‘Autornamen und Autorschaft’: Unzeitig 2010.

De apotheose is daar, als Nobel gebiedt de zending aan Botsaert te geven.⁷⁸ Deze functionaris is de ‘clerc’ van de koning, die een eervolle vermelding verdient: ‘Dat was hi die ant werc / Bet conste dan yement die daer was’ (vs. 3363-64). Het is zijn taak, aan het hof ingekomen brieven voor te lezen. Ook de tas met Reynaerts brief komt in handen van Botsaert, van professie ‘clerc’, wat rijmt op: ‘Doe moeste bliken Reynaerts werc’ (vs. 3373). Alsof een ‘clerc lisant’, een geschoolde voorlezer, nodig is om bekend te maken wat de vos geschreven heeft. Alleen al het zien ervan is onthullend:

3376 Helpe, wat lettren zijn dit?
 Heere coninc, bi miere wit,
 Dit es dat hoeft van Cuaerde!
 O wach, dat ghi noint Reynaerde,
 Coninc, ghetrauwet so verre.

Zodra Botsaert tot de kern raakt, dat is: het hoofd van Cuaert tevoorschijn haalt, spreekt hij een veroordeling uit van Nobels geloof in Reynaerts woorden.

Wanneer de held tegenover Belin begint over ‘des coninx lettren’ (vs. 3262; 3266), de brief voor de koning, legt hij de nadruk op ‘ghescreven’.⁷⁹ Ter bespotting van de geadresseerde en tot onheil van de bode heeft hij aan zijn schrijven echter geen letter besteed. Deze brief is het laatste wat Reynaert de koning te zeggen heeft. In het begin zond Nobel zijn boden naar Maupertuus om Reynaert voor het gerecht te dagen. Door in te gaan op de woorden van de vos, liepen Bruun en Tybeert in de val. Aan het eind, als de vos met zijn rede is ontkomen aan het hof, zendt hijzelf vanuit Maupertuus een bode naar Nobel met een boodschap die in morele zin de val van de koning inhoudt. Het is de grote triomf van Reynaert als dichter van ‘scone tale’.

7 Twee dichters

Wat in de roman van Willem allemaal aan de orde mag zijn, door de rol van de protagonist roept het werk ook op tot een poëtische interpretatie.⁸⁰ Wie zich ‘met goeden sinne’ (vs. 39) in de tekst verdiept en nadenkt over wat Reynaert naar voren brengt, ontdekt dat de held als het ware een betoog voert over het thema ‘de dichter en het verstaan van literatuur’. De in het voorgaande besproken passages staan in een samenhang die dit thema aan het licht brengt.

Als het hof tot de anval overgaat, pareert Reynaert die met creaties in taal: het is met retorica dat hij zijn tegenstanders ten val brengt.⁸¹ Zijn bijzondere prestatie in deze kunst is de vertelling over het complot tegen de koning. Daarmee laat Willem een pleidooi voeren voor literatuur als fictie, en de spot richten op hen die geloven in de waarheid van wat een dichter te zeggen heeft.

Wie *Van den vos Reynaerde* vergelijkt met *Le Plaid*, het Franse verhaal over

⁷⁸ Vgl. Bouwman 1991: 353, ‘Deze scène, waarin de vos zelfs bij afwezigheid in staat is om te bedriegen en honen, is een van de hoogtepunten in de *Reynaert*’. En Reynaert 1996: 47-51.

⁷⁹ Over de brief als schriftelijk medium in middeleeuwse literatuur: Wenzel 1997.

⁸⁰ Zoals overtuigend is gedemonstreerd in Verheijen 2007.

⁸¹ Wat hij verricht, zijn ‘taaldaden’. Over deze term: Bouwman 1998.

Renart en een proces aan het hof, met als gids de dissertatie van André Bouwman, krijgt een fascinerend beeld van Willem als scheppend kunstenaar.⁸² Een komisch verhaal heeft hij uitgewerkt tot een magistrale roman. Gezegd in termen volgens de proloog van *Erec et Enide*, de eersteling van Chrétien de Troyes: van ‘un conte d’aventure’ (‘een verhaal over een avontuur’) in het Frans heeft Willem ‘une molt bele conjointure’ (‘een zeer mooie compositie’) gemaakt in het Vlaams.⁸³

Een voorbeeld van uitwerking in het eerste deel van de roman is de biecht van de held. In *Le Plaid* belijdt Renart vele zonden in het kort, terwijl Reynaert een uitvoerige ‘confessio’ uitspreekt waarin hij als verteller spreekt over ‘avonturen’ met Ysingrijn. Het grote verschil tussen beide teksten bestaat erin dat de Vlaamse dichter het slot van zijn bron, met een omvang van ongeveer driehonderd verzen, heeft uitgebreid tot een tweede deel van bijna 1600 verzen. Dat begint met ‘Nu gaet Reynaerde al hutten spele’ (vs. 1885), het moment van de ter dood veroordeling, en eindigt met het vers over de ‘vrede’ van de koning met Bruun en Ysingrijn (vs. 3469).⁸⁴ De inhoud ervan is iets nieuws in vergelijking met het Oudfrans, zoals Reynaerts optreden aan het hof en zijn actie met de brief voor Nobel.

Met het slot dat Willem voor zijn tekst heeft bedacht, maakt hij ook een einde aan ‘die aventure van Reynaerde’ (vs. 4). In *Le Plaid* vlucht Renart naar Maupertuis, achtervolgd door een leger onder leiding van Tardif de slak.⁸⁵ Zoals in cyclische handschriften het geval is, kan een nieuwe ‘branche’ over Renart beginnen.⁸⁶ In *Van den vos Reynaerde* maakt de held in Maupertuis de brief gereed, waarna hij met Hermeline en de kinderen vertrekt: ‘Dese anevaerden die woestine’ (vs. 3329). Zijn bron, een verhaal dat gelegenheid biedt tot een vervolg, heeft Willem omgewerkt tot een roman met een finale.⁸⁷

Er is een verband tussen de werkwijze van Willem als dichter en een poëtische thematiek. In zijn schepping neemt Reynaert de rol van verteller aan, voor een publiek aan het hof vertolkt hij een verhaal, aan zijn koninklijke toehoorders geeft hij een toelichting over de vindplaats van een verzonnen schat, en thuisgekomen stelt hij een brief op waarvan een ander zich de auteur mag noemen. Een programma van dichterschap laat Willem zijn protagonist presenteren, voor hen die de betekenis van Reynaerts woorden verstaan.

De proloog waarmee Marie de France haar bundel van twaalf korte verhalen opent, bevat een uitspraak over wie de gave heeft van het woord: ‘[...] de parler bone eloquence / Ne s’en deit taisir ne celer, / Ainz se deit voluntiers mustrer’.⁸⁸ Deze opdracht brengt Reynaert in praktijk, als hij in het tweede gedeelte een goed voorbereide vertelling op welsprekende wijze ten gehore brengt. Die getuigt van zijn ‘ingenium’, en van congenialiteit met Willem als auteur van ‘dese avontuere

82 Bouwman 1991. Met in deel 2 een synoptische editie.

83 Roques 1981: vs. 13-14. Over de term ‘conjointure’, die alleen in de proloog van Chrétien voorkomt, zie Kelly 1992: hfdst. 1.

84 Zie Bouwman 1991: 377-378.

85 Branche I: vs. 1545-97 (Dufournet 1985).

86 Zie daarover Dufournet e.a. 2013, Intr.: 81-99.

87 Vgl. Bouwman 1991: 413; zie Van Oostrom 2006: 470-474.

88 *Prologue*, vs. 2-4. Vertaling: ‘(Anyone who has received from God the gift of knowledge and) true eloquence has a duty not to remain silent; rather should one be happy to reveal such talents’. Citaat en vertaling in Whalen 2008: 17. Over deze proloog en scholing in de ‘ars poetica’, zie Whalen 2008: hfdst. 1. Ook Marie heeft ’s nachts aan haar verhalen gewerkt: ‘menigmaal gewaakt’ (*Prologue*, vs. 42).

van Reynaerde' (vs. 31). Eigenlijk is de roman met dit verhaal over de vos het werk van twee grote dichters: Willem en Reynaert.

Bibliografie

- Andrieux-Reix 2003 – N. Andrieux-Reix (ed.), *Le Moniage Guillaume. Chanson de geste du XIIe siècle*. Paris, 2003.
- Arendt 1965 – G.-H. Arendt, *Die satirische Struktur des mittelniederländischen Tierepos 'Van den vos Reynaerde'*. Köln, 1965.
- Baudelle-Michels 2006 – S. Baudelle-Michels, *Les avatars d'une chanson de geste. De 'Renaut de Montauban' aux 'Quatre Fils Aymon'*. Paris, 2006.
- Bejczy & Nederman 2007 – I.P. Bejczy & C.J. Nederman (ed.), *Princely Virtues in the Middle Ages 1200-1500*. Turnhout, 2007.
- Bossuat 1955 – R. Bossuat (ed.), *Alain de Lille, Anticlaudianus*. Paris, 1955.
- Bouwman 1991 – A.Th. Bouwman, *Reinaert en Renart. Het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart*. Amsterdam, 1991.
- Bouwman 1998 – A.Th. Bouwman, 'Taal daden. Over intertekstualiteit in *Van den vos Reynaerde*'. In: J.D. Janssens e.a., *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1998, p. 125-143; 325-327.
- Bouwman & Besamusca 2002 – *Reynaert in tweevoud. Deel 1. Van den vos Reynaerde*. Bezorgd door A. Bouwman en B. Besamusca. Amsterdam, 2002.
- Brandsma 1994 – F. Brandsma, 'Middeleeuwen'. In: *Denken over dichten. Dertig eeuwen poëtische reflectie*. Red. J. den Boeft e.a. Amsterdam, 1994, hfdst. 3.
- Bretel 1995 – P. Bretel, *Les ermites et les moines dans la littérature française du Moyen Age (1150-1250)*. Paris, 1995.
- Brinkmann 1980 – H. Brinkmann, *Mittelalterliche Hermeneutik*. Darmstadt, 1980.
- Bruckner 1993 – M.T. Bruckner, *Shaping Romance. Interpretation, Truth, and Closure in Twelfth-Century French Fictions*. Philadelphia, 1993.
- Busby 1993 – K. Busby (ed.), *Chrétien de Troyes, Le Roman de Perceval ou Le Conte du Graal*. Tübingen, 1993.
- Calin 1962 – W.C. Calin, *The Old French Epic of Revolt: Raoul de Cambrai, Renaud de Montauban, Gormond et Isembard*. Genève-Paris, 1962.
- Camargo 1991 – M. Camargo, *Ars dictaminis. Ars dictanti*. Turnhout, 1991.
- Casagrande & Vecchio 1991 – C. Casagrande & S. Vecchio, *Les péchés de la langue. Discipline et éthique de la parole dans la culture médiévale*. Traduit de l'italien par Ph. Baillet. Paris, 1991.
- Castellani 2007 – M.-M. Castellani, 'Tuer le roi, devenir roi. Rebelles et rébellion dans le *Roman de Brut de Wace*'. In: *Bien dire et bien apprendre* 25 (2007), p. 227-241.
- Chinca 1993 – M. Chinca, *History, Fiction, Verisimilitude. Studies in the Poetics of Gottfried's 'Tristan'*. London, 1993.
- Copeland & Sluiter 2009 – R. Copeland & I. Sluiter (ed.), *Medieval Grammar and Rhetoric. Language Arts and Literary Theory, ad 300-1475*. Oxford, 2009.
- Corbellari 2011 – A. Corbellari, *Guillaume d'Orange ou la naissance du héros médiéval*. Paris, 2011.
- Van Daele 1994 – R. van Daele, *Ruimte en naamgeving in 'Van den vos Reynaerde'*. Gent, 1994.
- Van Daele 1996 – R. van Daele, 'Het laatste woord is aan Willem. Over het slot van *Van den vos Reynaerde* (A 3390-3469)'. In: *Tegendraads genot. Opstellen over de kwaliteit van middeleeuwse teksten*. Red. K. Porteman, W. Verbeke, F. Willaert. Leuven, 1996, p. 63-72.
- Dobozy 2005 – M. Dobozy, *Re-membering the Present. The Medieval German Poet-Minstrel in Cultural Context*. Turnhout, 2005.
- Van Driel 2007 – J. van Driel, *Prikkeling der zinnen. De stilistische diversiteit van de Middelnederlandse epische poëzie*. Zutphen, 2007.
- Van Driel 2012 – J. van Driel, *Meesters van het woord. Middelnederlandse schrijvers en hun kunst*. Hilversum, 2012.
- Dufournet 1985 – *Le Roman de Renart I*. Texte établi et traduit par J. Dufournet et A. Méline. Paris, 1985.
- Dufournet e.a. 2013 – *Le Roman de Renart. Tome 1 (Branches I-XI)*. Edition bilingue, établie, tra-

- duite, présentée et annotée par J. Dufournet, L. Harf-Lancner, M-Th. De Medeiros et J. Subrenat. Paris, 2013.
- Faral 1971 – E. Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Recherches et documents sur la technique littéraire du moyen âge*. Paris, 1971.
- Gerritsen 1995 – W.P. Gerritsen, 'Een avond in Ardres. Over middeleeuwse verhaalkunst'. In: *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1995, p. 157-172; 220-223.
- Green 2002 – D.H. Green, *The Beginnings of Medieval Romance. Fact and Fiction, 1150-1220*. Cambridge, 2002.
- Green 2007 – D.H. Green, *Women Readers in the Middle Ages*. Cambridge, 2007.
- Grubmüller 1977 – K. Grubmüller, *Meister Esopus. Untersuchungen zu Geschichte und Funktion der Fabel im Mittelalter*. München, 1977.
- Irvine & Thomson 2005 – M. Irvine & D. Thomson, 'Grammatica and literary theory'. In: Minnis & Johnson 2005, hfdst. 1.
- Jager 1993 – E. Jager, *The Tempter's Voice. Language and the Fall in Medieval Literature*. Ithaca-London, 1993.
- Janssens 2005 – J. Janssens, 'Middeleeuwse advocatentruuks. Het pleidooi van Grimbert in *Van den vos Reynaerde*'. In: J. Ockeleij e.a. (red.), *Recht in geschiedenis. Een bundel bijdragen over rechts-geschiedenis van de Middeleeuwen tot de hedendaagse tijd. Aangeboden aan prof.dr. Fernand Vanhemelryck*. Leuven, 2005, p. 245-258.
- Jauss 1977 – H.R. Jauss, 'Les enfances Renart'. In: H.R. Jauss, *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur. Gesammelte Aufsätze 1956-1976*. München, 1977, p. 131-152.
- Kelly 1992 – D. Kelly, *The Art of Medieval French Romance*. Wisconsin-London, 1992.
- Kelly 1999 – D. Kelly, *The Conspiracy of Allusion: Description, Rewriting, and Authorship from Macrobius to Medieval Romance*. Leiden enz., 1999.
- Kibler 1991 – W.W. Kibler (transl.), *Chrétien de Troyes, Arthurian Romances*. London, 1991.
- Knapp 1997 – F.P. Knapp, 'Historische Wahrheit und poetische Lüge. Die Gattungen weltlicher Epik und ihre theoretische Rechtfertigung im Hochmittelalter'. In: F.P. Knapp, *Historie und Fiktion in der mittelalterlichen Gattungspoetik. Sieben Studien und ein Nachwort*. Heidelberg, 1997, p. 9-64.
- Krueger 1993 – R.L. Krueger, *Women Readers and the Ideology of Gender in Old French Verse Romance*. Cambridge, 1993.
- Le Nan 2002 – F. Le Nan, *Le secret dans la littérature narrative arthurienne (1150-1250). Du lexique au motif*. Paris, 2002.
- Lulofs 1983 – F. Lulofs (ed.), *Van den vos Reynaerde*. Groningen, 1983.
- Mann 1987 – J. Mann (ed.), *Ysengrimus. Text with Translation, Commentary and Introduction*. Leiden enz., 1987.
- Menegaldo 2005 – S. Menegaldo, *Le jongleur dans la littérature narrative des XIIe et XIIIe siècles. Du personnage au masque*. Paris, 2005.
- Merceron 1998 – J. Merceron, *Le message et sa fiction. La communication par messenger dans la littérature française des XIIe et XIIIe siècles*. Berkeley enz., 1998.
- Minnis & Johnson 2005 – A. Minnis & I. Johnson (ed.), *The Cambridge History of Literary Criticism. Volume 2. The Middle Ages*. Cambridge, 2005.
- Mölk 2011 – U. Mölk, *Les Débuts d'une théorie littéraire en France. Anthologie critique*. Paris, 2011.
- Von Moos 1988 – P. von Moos, *Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die historiae im 'Policraticus' Johanns von Salisbury*. Hildesheim enz., 1988.
- Murphy 1974 – J.J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley enz., 1974.
- Murphy 2005 – J.J. Murphy, 'The arts of poetry and prose'. In: Minnis & Johnson 2005, hfdst. 2.
- Nederman 1990 – C.J. Nederman (transl.), *John of Salisbury, Policraticus. Of the Frivolities of Courtiers and the Footprints of Philosophers*. Cambridge enz., 1990.
- Nims 1967 – M.F. Nims (transl.), *'Poetria nova' of Geoffrey of Vinsauf*. Toronto, 1967.
- Van Oostrom 2006 – F. van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam, 2006.
- Reeve & Wright 2007 – M.D. Reeve (ed.) & N. Wright (transl.), *Geoffrey of Monmouth, 'The History of the Kings of Britain'. An Edition and Translation of 'De gestis Britonum' ['Historia Regum Britanniae']*. Woodbridge, 2007.
- Reynaert 1996 – J. Reynaert, 'Botsaerts verbijstering. Over de interpretatie van "Van den vos Reynaerde"'. In: *SpL* 38 (1996), p. 44-61.

- Reynolds 1996 – S. Reynolds, *Medieval Reading. Grammar, Rhetoric and the Classical Text*. Cambridge, 1996.
- Roloff 1973 – V. Roloff, *Reden und Schweigen. Zur Tradition und Gestaltung eines mittelalterlichen Themas in der französischen Literatur*. München, 1973.
- Roques 1971 – M. Roques (ed.), *Chrétien de Troyes, Le Chevalier au Lion (Yvain)*. Paris, 1971.
- Roques 1981 – M. Roques (ed.), *Chrétien de Troyes, Erec et Enide*. Paris, 1981.
- De Saulnier 1995 – C. de Saulnier, 'Le clerc auteur et personnage dans *Renart le Contrefait*'. In: *Le clerc au Moyen Age. Senefiance nr. 37*. Aix-en-Provence, 1995, p. 515-528.
- Sheridan 1973 – J.J. Sheridan (transl.), *Alan of Lille, Anticlaudianus or the Good and Perfect Man*. Toronto, 1973.
- Spijker 1990 – I. Spijker, *Aymijns kinderen hoog te paard. Een studie over 'Renout van Montalbaen' en de Franse 'Renaut'-traditie*. Hilversum, 1990.
- Strubel 1992 – A. Strubel (ed. et transl.), *Guillaume de Lorris et Jean de Meun, Le Roman de la Rose*. Paris, 1992.
- Thomas 1989 – J. Thomas (ed.), *Renaut de Montauban. Edition critique du manuscrit Douce*. Genève, 1989.
- Thoss 1972 – D. Thoss, *Studien zum locus amoenus im Mittelalter*. Wien-Stuttgart, 1972.
- Tilliette 2000 – J.-Y. Tilliette, *Des mots à la Parole. Une lecture de la 'Poetria nova' de Geoffroy de Vinsauf*. Genève, 2000.
- Uitti 1995 – K.D. Uitti with M.A. Freeman, *Chrétien de Troyes Revisited*. New York, 1995.
- Unzeitig 2010 – M. Unzeitig, *Autornamen und Autorschaft. Bezeichnung und Konstruktion in der deutschen und französischen Erzäblliteratur des 12. und 13. Jahrhunderts*. Berlin-New York, 2010.
- Vallecalle 2006 – J.-C. Vallecalle, *Messages et ambassades dans l'épopée française médiévale. L'illusion du dialogue*. Paris, 2006.
- Veldhuizen 2014 – M. Veldhuizen, *De ongetemde tong. Opvattingen over zondige, onvertogen en misdadige woorden in het Middelnederlands (1300-1550)*. Hilversum, 2014.
- Verheijen 2007 – L. Verheijen, 'Reynaert als dichter'. In: *Tiecelijn* 20 (2007), p. 142-152.
- Vitz 1999 – E.B. Vitz, *Orality and Performance in Early French Romance*. Cambridge, 1999.
- Vitz, Regalado, Lawrence 2005 – E.B. Vitz, N.F. Regalado, M. Lawrence (ed.), *Performing Medieval Narrative*. Cambridge, 2005.
- De Vries & Verwijs 1863 – M. de Vries & E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiaal*. 3 delen. Leiden, 1863.
- Waterschoot 1985 – W. Waterschoot, 'Reinaert over sinen vader'. In: *TNTL* 101 (1985), p. 161-184.
- Weill 1993 – I. Weill, 'Les Ardennes dans la chanson de geste'. In: B. Guidot (ed.), *Provinces, régions, terroirs au Moyen Age. De la réalité à l'imaginaire*. Nancy, 1993, p. 91-102.
- Weiss 2002 – J. Weiss (ed. and transl.), *Wace's Roman de Brut. A History of the British*. Exeter, 2002.
- Wenzel 1997 – H. Wenzel, 'Boten und Briefe. Zum Verhältnis körperlicher und nichtkörperlicher Nachrichtenträger'. In: H. Wenzel (ed.), *Gespräche – Boten – Briefe. Körpergedächtnis und Schriftgedächtnis im Mittelalter*. Berlin, 1997, p. 86-105.
- Wetherbee 2005 – W. Wetherbee, 'From late Antiquity to the twelfth century'. In: Minnis & Johnson 2005, hfdst. 5.
- Whalen 2008 – L.E. Whalen, *Marie de France and the Poetics of Memory*. Washington, 2008.
- Witt 2005 – R.G. Witt, 'The arts of letter-writing'. In: Minnis & Johnson 2005, hfdst. 3.
- Zemel 2000 – R. Zemel, 'De brieven van Reinaert'. In: *Hoort wonder! Opstellen voor W.P. Gerritsen bij zijn emeritaat*. Red. B. Besamusca, F. Brandsma en D. van der Poel. Hilversum, 2000, p. 183-188.
- Zemel 2012 – R. Zemel, 'Vlaanderen omstreeks 1250: spreken over literatuur'. In: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 30 (2012), p. 45-54.

Adres van de auteur

Vrije Universiteit Amsterdam
 Faculteit der Geesteswetenschappen
 De Boelelaan 1105
 1081 HV Amsterdam
 r.m.t.zemel@vu.nl

De taal van de Gentenaar Josse Bade in het boek *In lingua latina* beantwoordt aan de Vlaamse taalkenmerken van het *Narrenschip*. Met de zin *ic meynic van brabant zij gheboren* [...] wordt allerminst iets gezegd over de herkomst van de auteur, maar alles over het personage dat zijn tong stevig roert en niet echt zegt dat hij een Brabander is, maar zich met zelfspot schaaft onder het slag volk dat, zoals het spreekwoord aan Brabanders toedicht, hoe ouder hoe zotter wordt.

Uitgeverij Verloren
Hilversum

